

SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST • SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST

SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST • SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST • SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST

SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST • SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST • SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST

TRANZICIONA PRAVDA KROZ VIZURU GRAĐANA I GRAĐANKI CRNE GORE

 Centar za građansko obrazovanje
Centre for Civic Education

SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST • SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST • SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ZA BUDUĆNOST

TRANZICIONA PRAVDA KROZ VIZURU GRAĐANA I GRAĐANKI CRNE GORE

Izdavač:

Centar za građansko obrazovanje (CGO)

Centar za građansko obrazovanje
Centre for Civic Education

Urednica:

Daliborka Uljarević

Autor:

Miloš Vukanović

Saradnici na publikaciji:

Tamara Milaš

Damir Suljević

Dizajn i produkcija:

Centar za građansko obrazovanje (CGO)

Publikacija **“Tranziciona pravda kroz vizuru građana i građanki Crne Gore”** realizovana je u okviru projekta **“Suočavanje s prošlošću za budućnost”**, koji CGO sprovodi uz podršku Vlade SAD, kroz Biro State department-a za borbu protiv međunarodne trgovine drogom i sprovođenje zakona (INL).

Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost CGO-a i ni na koji način ne može biti interpretiran kao kao zvaničan stav Vlade Sjedinjenih Američkih Država.

TRANZICIONA PRAVDA KROZ VIZURU GRAĐANA I GRAĐANKI CRNE GORE

Centar za građansko obrazovanje
Centre for Civic Education

Podgorica, 2021.

Sadržaj

Uvod

5

Metodologija

6

Istorijsko znanje

7

Viđenje tranzicione pravde

13

Vrijednosni stavovi i percepcija današnjice

16

Zaključak

20

Uvod

Istraživanje javnog mnjenja o znanju i stavovima građana i građanki Crne Gore o ratnim zločinima i tranzicionoj pravdi sprovedeno je radi dobijanja godišnjeg presjeka podataka. Podaci su upoređivani, u dijelu istih pitanja, sa prošlogodišnjim sličnim istraživanjem Centra za građansko obrazovanje (CGO). Dodatno, po prvi put su unešena i pitanja koja osvjetljavaju percepcije građana i građanki o odnosu pravosuđa i određenih državnih institucija prema ratnim zločinima.

Ovakvo redovno praćenje znanja i stavova javnosti daje i koristan uvid o efektima rada različitih društvenih subjekata u procesu suočavanja s prošlošću. Takođe, na ovaj način se dobija empirijska građa o ključnim pitanjima koja su obilježila politički i društveni život u protekloj godini, a vezana su za ova proces, i kakav je to uticaj imalo na društvo.

Na primjer, pitanje odnosa prema genocidu u Srebrenici obilježilo je drugi kvartal političkog života u Crnoj Gori u 2021. godini i dovelo do prve smjene ministra u novoj Vladi Crne Gore, koja je formirana u decembru 2020. godine. Međutim, upravo je ovo istraživanje ukazalo da dominantna većina građana i građanki Crne Gore navodi da zna šta se dogodilo u Srebrenici 1995.godine (86%), zatim da dvije trećine njih to definiše kao genocid, dok ostali smatraju da je u pitanju veliki ratni zločin, ali ne i genocid, ili da je bio rat u kojem su stradali ljudi na svim stranama. Zanimljivo je i da se sa spornim stavom nekadašnjeg ministra pravde, ljudskih i manjinskih prava, Vladimirom Leposavićem, da je „*spreman da prizna da je u Srebrenici učinjen zločin genocida kad se to i nedvosmisleno utvrdi*“, nije saglasilo više od polovine građana i građanki, što je moglo biti instruktivno i političkim donosiocima odluka.

Međutim, s druge strane, istraživanje je pokazalo i svu kompleksnost crnogorskog društva. Tako opozicione partije, koje su i pokrenule opoziv ovog ministra zbog njegovog stava o Srebrenici, građani i građanke dominantno ne prepoznaju kao političke subjekte koji se zalažu za tranzicionu pravdu, a što ipak pokazuje da nije zaboravljen i njihov neadekvatan odnos prema pitanjima suočavanja sa prošlošću iz perioda dok su bili na vlasti.

Istraživanje je dio projekta „*Suočavanje s prošlošću za budućnost*“, koji Centar za građansko obrazovanje (CGO) sprovodi uz finansijsku podršku Vlade SAD, kroz Biro State department-a za borbu protiv međunarodne trgovine drogom i sprovođenje zakona (INL).

Metodologija

Istraživanje je sprovedeno od 15. do 20. aprila 2021. godine, na slučajnom stratifikovanom uzorku koji je činilo 828 punoljetnih ispitanika, iz 17 gradova u Crnoj Gori, uz stručnu podršku agencije Ipsos Strategic Marketing.

Pitanja iz istraživanja su podijeljena u tri oblasti.

Prvi set pitanja bio je fokusiran na istorijsko znanje, a kako bi se dobio presjek istorijskog znanja građana i građanki o 90im, uz usporedbu sa prošlogodišnjim istraživanjem u dijelu gdje su se poklapala pitanja. Ova set se odnosio na učešće Crne Gore u ratnim dešavanjima 90ih, napad na Dubrovnik, ratne zločine na prostoru Crne Gore, zatim na Srebrenicu, Oluju, Loru, NATO bombardovanje, itd. Pitanja su formulisana kako bi se provjerila informisanost, ali i stavovi, o tim događajima.

Drugi dio se odnosio na stavove građana i građanki o ključnim aspektima tranzicione pravde u Crnoj Gori. Ta pitanja su obuhvatala oblasti od procesa suočavanja s prošlošću crnogorskog društva do kapaciteta pravosuđa i informisanosti o suđenjima za ratne zločine u Crnoj Gori, ali i o regionalnoj saradnji i ekstradiciji crnogorskih državljana.

Na kraju, fokus je bio na vrijednosnim stavovima o dešavanjima 90ih i o tome kako oni oblikuju percepciju današnjice. Kroz procjenu slaganja sa određenim tvrdnjama, kao i ocjene o zalaganju primarnih društvenih i političkih subjekata za proces tranzicione pravde, dobijeni su zanimljivi podaci o određenim vrijednosno-identitetskim kretanjima.

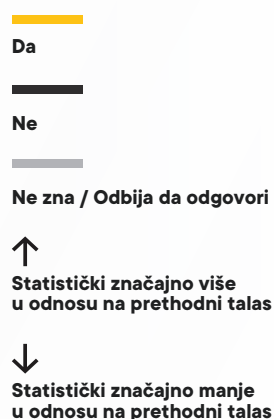
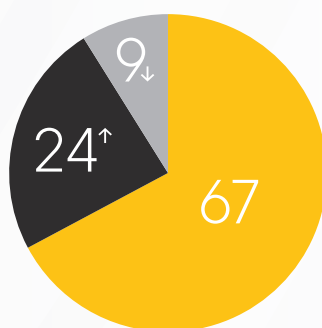
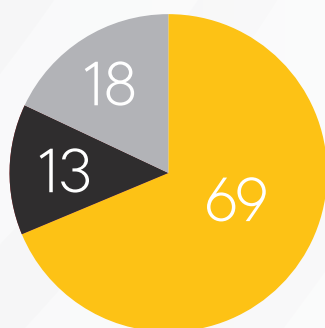
Nasljeđe 90ih i pitanje tranzicione pravde i dalje, u velikoj mjeri, opterećuje crnogorsko društvo. Praćenje ključnih parametara, kroz ova i slična istraživanja, pruža uvid u znanje i vrijednosti do kojih drže građani i građanke. Ti parametri su i pokazatelji uspjeha procesa tranzicione pravde, ali i indikatori izazova sa kojima se suočava ili će se suočavati crnogorsko društvo.

Istorijsko znanje

Dvije trećine građana i građanki smatra da je Crna Gora učestvovala u ratovima 90ih na prostoru bivše SFRJ, dok četvrtina nije tog mišljenja, a što je značajno povećanje u odnosu na istraživanje iz 2020. godine, kada je tek 13% ispitanika imalo odričan odgovor na ovo pitanje. Interesantno je da je rast ostvaren u odnosu na neopredijeljene, odnosno da dolazi do jasnijeg pozicioniranja građana i građanki kad je riječ o ovom pitanju.

Februar 2020.

April 2021.

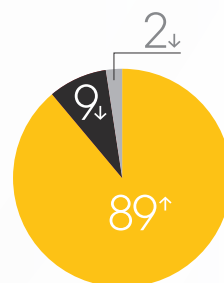
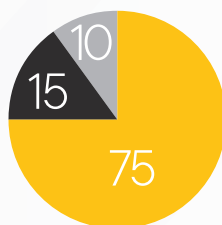
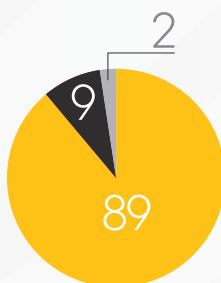
Grafik 1. Da li je Crna Gora učestvovala u ratovima 90ih na prostoru bivše SFRJ?

Bilježi se rast onih koji su čuli za napad na Dubrovnik, odnosno sad je to 89% u odnosu na 75% iz ranijeg istraživanja.

Ukupna ciljna populacija

Februar 2020.

April 2021.

Grafik 2. Da li ste čuli za napad na Dubrovnik oktobra 1991.godine?

Među onima koji znaju za napad na Dubrovnik, blizu dvije trećine (65%) smatra da ta akcija nije bila opravdana, dok je 16% suprotnog stava. Dalje, među onima koji vjeruju da je navedena vojna akcija bila opravdana u velikoj mjeri se izdvajaju pripadnici srpske nacionalnosti (30%), kao i oni srednjeg nivoa obrazovanja (21%), dok je istovremeno značajno manji udio pripadnika crnogorske nacionalnosti.

Polovina obuhvaćenih istraživanjem ne može da procijeni broj crnogorskih građana koji su poginuli u napadu na Dubrovnik 1991. godine, dok više od petine navodi da je bilo preko 100 poginulih. U poređenju sa prethodnim talasom, značajno se povećao udio onih koji navode da je broj crnogorskih građana koji su poginuli u napadu na Dubrovnik preko 100¹, što ukazuje na povećanje znanja crnogorske javnosti o ovim događajima. Ipak, treba naglasiti da i dalje značajan broj građana i građanki ne može da da konkretne podatke o ovako značajnim događajima, što je posljedica i sistemskog potiranja tog događaja u crnogorskom zvaničnom narativu.

Kad je riječ o ratnim zločinima na prostoru Crne Gore, bilježi se, takođe u odnosu na prošlogodišnje istraživanje, rast onih koji su čuli za njih, odnosno sad je to gotovo polovina ispitanih. Smanjuje se značajno broj onih koji nemaju stav o ovom pitanju, ali brine što u toj prekompoziciji ranije neopredjeljenih raste broj građana i građanki koji i dalje smatraju da na prostoru Crne Gore nije bilo ratnih zločina (rast sa 33% na 35%), iako je veći rast onih koji ovu činjenicu priznaju (rast sa 42% na 49%).

Ukupna ciljna populacija

Februar 2020.

April 2021.

Grafik 3. Da li je na prostoru Crne Gore bilo ratnih zločina?

Kao zločine za koje su čuli, spontano najčešće navode Bukovicu i Pljevlja, Štrpce, NATO bombardovanje, i Kaluđerski laz, dok je manje onih koji navode Deportacije, Morinj, Veliku i Pivu.

Dominanta većina građana i građanki Crne Gore navodi da zna šta se dogodilo u Srebrenici 1995. godine (86%), a dvije trećine njih to definiše kao genocid, dok ostali smatraju da je u pitanju veliki ratni zločin ali da nije bio genocid, ili da je bio rat u kojem su stradali ljudi na svim

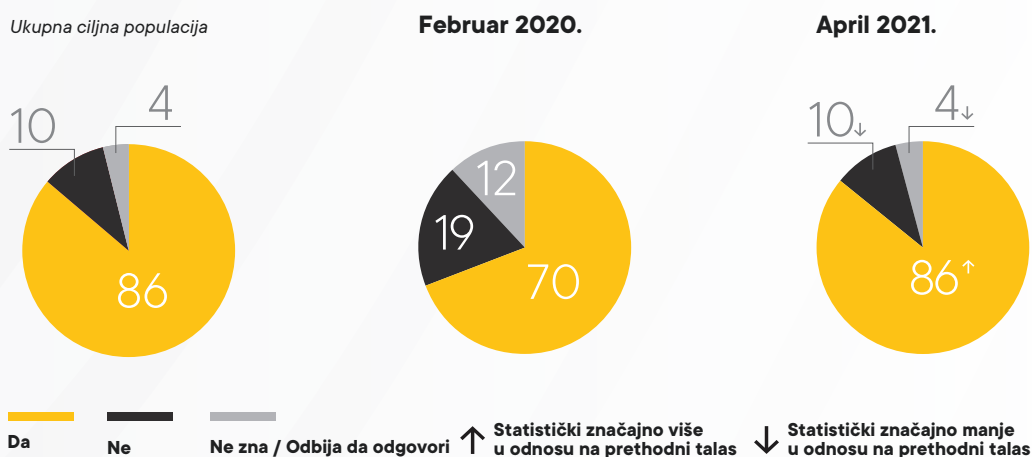
¹ U napadu na Dubrovnik poginulo je 165 crnogorskih građana.

stranama, a ima i onih koji cijene da je u pitanju namještaljka stranih sila i podvala srpskom narodu. Mišljenje da nije počinjen genocid najprisutnije je među građanima/kama srpske nacionalne pripadnosti (55%).

Važno je napomenuti da je ovaj talas istraživanja, iz aprila 2021. godine, donio porast broj građana koji navode da su upoznati sa slučajem Srebrenica u poređenju sa februarom 2020. godine, tj. 86% u odnosu na prethodnih 70%. Istovremeno, značajno se smanjio broj onih koji navode da ne znaju šta se desilo u Srebrenici.

Ukupna ciljna populacija

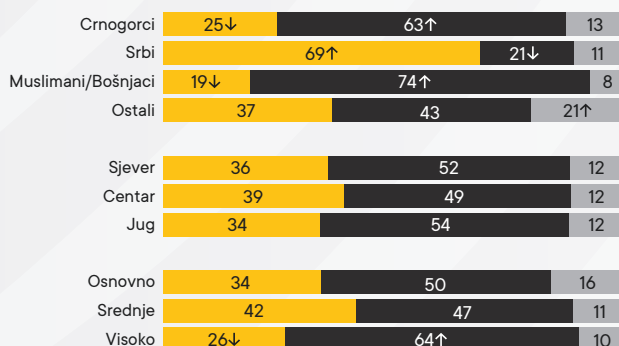
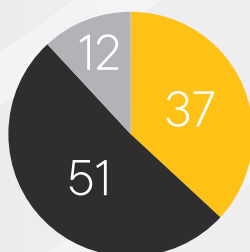
Grafik 4. Da li znate što se desilo u Srebrenici jula 1995. godine?

Ova disperzija nalaza budi objektivnu zabrinutost, jer u nominalno građanskom društvu notira se kreiranje odnosa ka opšte civilizacijskom stavu na temelju nacionalne pripadnosti. Ipak, samo polovična zastupljenost tog negativnog stava kod građana i građanki srpske nacionalnosti upućuje da, u tom dijelu, ima određenog sazrijevanja. Stoga, ohrabruje i podatak da blizu dvije petine onih koji smatraju da u Srebrenici nije bilo genocida ipak navode da se u Srebrenici desio veliki ratni zločin.

Odnos prema Srebrenici, u periodu tokom istraživanja, bio je u fokusu javnosti i zbog izjave tadašnjeg ministra pravde, ljudskih i manjinskih prava, Vladimira Leposavića, da je „spreman da prizna da je u Srebrenici učinjen zločin genocida kad se to i nedvosmisleno utvrdi“. Sa tim stavom ministra Leposavića nije se složilo više od polovine građana i građanki, a među njima je značajan udio onih crnogorske (63%) i bošnjačke nacionalne pripadnosti (74%), kao i građana i građanki visokog nivoa obrazovanja (64%). Na drugoj strani, dvije petine građana i građanki u Crnoj Gori se slaže sa tim stavom, a prije svega oni srpske nacionalne pripadnosti (69%). Znači, i ovdje je zabrinjavajuće izraženo formiranje stava u odnosu na sudski utvrđenu činjenicu shodno nacionalnoj pripadnosti, ali su prisutne i varijacije vezane za obrazovni nivo, što apostrofira ulogu obrazovanja u razumijevanju ovakvih tema i rezistentnosti prema nenaučnim i vansudskim interpretacijama. Naime, treba podsjetiti i da je u devet predmeta pred Haškim tribunalom 15 osoba pravosnažno osuđeno za genocid u Srebrenici, kao i da su zbog

te izjave brojni subjekti tražili smjenu ovog ministra, uključujući i Centar za građansko obrazovanje (CGO)².

Ukupna ciljna populacija

Da Ne Ne zna / Odbija da odgovori ↑ Statistički značajno više u odnosu na prethodni talas ↓ Statistički značajno manje u odnosu na prethodni talas

Grafik 5. Da li se slažete sa stavom ministra pravde, ljudskih i manjinskih prava, Vladimira Leposavića, koji je naveo da je „spreman da prizna da je u Srebrenici učinjen zločin genocida kada se to i nedvosmisleno utvrdi“, iako je u devet predmeta pred Haškim tribunalom 15 osoba pravosnažno osuđeno za genocid u Srebrenici?

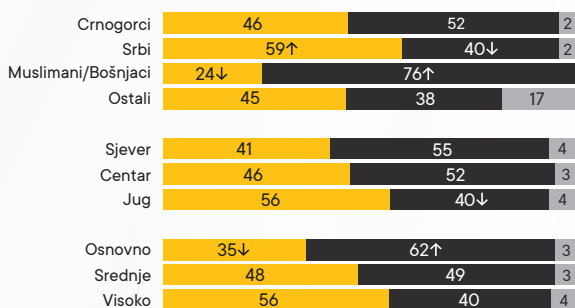
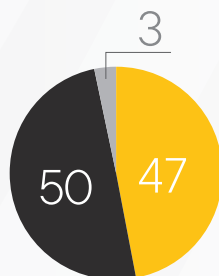
Istraživanje je obuhvatilo i stavove građana i građanki Crne Gore oko nekih ključnih događaja 90ih, čije nasljeđe opterećuje crnogorsko društvo, ali koje nijesu medijski prisutne u crnogorskom društvu, poput slučaja Srebrenice.

Tako je za akciju „Oluja“ velika većina građana i građanki čula (86%), dok 13% navodi da nije čulo za tu akciju, i to su uglavnom oni bošnjačke nacionalne pripadnosti (23%) i osnovnog nivoa obrazovanja (26%). Od onih koji znaju za akciju „Oluja“, tri četvrtine njih se slaže sa presudom Haškog tribunala da je u pitanju „udruženi zločinački poduhvat“. U ovom slučaju, vidljiv je skoro homogen vrijednosni sud i osuda ovog događaja.

² „Leposavić da bude smijenjen ili da podnese ostavku“, CGO, 29. mart 2021,

<http://cgo-cce.org/2021/03/29/leposavic-da-podnese-ostavku-ili-da-bude-smijenjen/#.YWVIOxAzZZ2>

Ukupna ciljina populacija

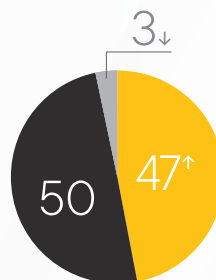
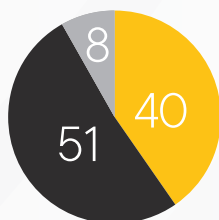
Da Ne Ne zna / Odbija da odgovori ↑ Statistički značajno više u odnosu na prethodni talas ↓ Statistički značajno manje u odnosu na prethodni talas

Grafik 6. Što je, po Vašem mišljenju, operacija 'Oluja'?

Međutim, indikativno je i da polovina ispitanih nije čula za slučaj Lora, iako se bilježi rast informisanih u odnosu na prethodni talas (47% informisanih 2021.godine prema 40% u 2020. godini). Među onima kojima nije poznat ovaj slučaj dominiraju građani i građanke bošnjačke nacionalne pripadnosti (76%) i oni osnovnog nivoa obrazovanja (62%), dok među upoznatima prevladavaju oni srpske nacionalnosti (59%).

Februar 2020.

April 2021.

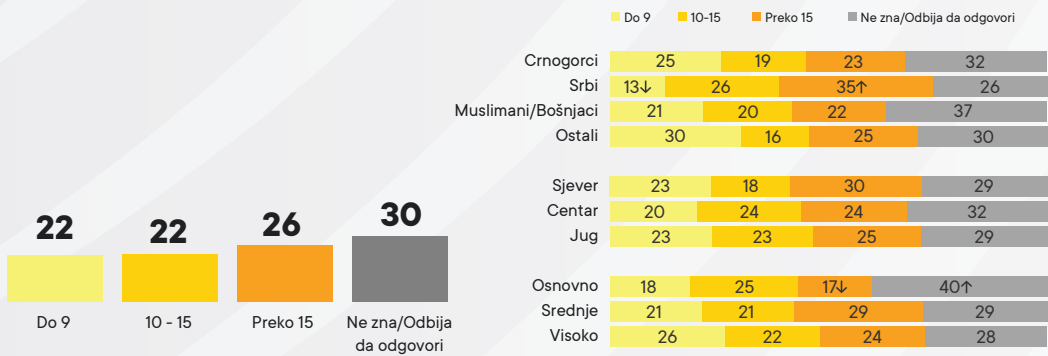

Da Ne Ne zna / Odbija da odgovori ↑ Statistički značajno više u odnosu na prethodni talas ↓ Statistički značajno manje u odnosu na prethodni talas

Grafik 7. Da li ste čuli za slučaj Lora?

Dalje, od onih koji su upoznati sa slučajem Lora, blizu trećine (30%) smatra da su žrtve bili Srbi, petina navodi vojnike i rezerviste JNA, a svega 14% ističe da su žrtve bili Crnogorci.

Na drugoj strani, skoro svi građani i građanke Crne Gore su čuli za NATO intervenciju na SRJ 1999.godine (94%), ali i dalje ne znaju da navedu tačan broj žrtvi, odnosno svega nešto više od petine (22%) navodi da je bilo do devet žrtava, dok su ostale procjene veće. Tokom NATO bombardovanja u Crnoj Gori je stradalo sedam osoba - šest iz Crne Gore, u Murinu, i jedan državljanin Srbije u kasarni Danilovgrad.

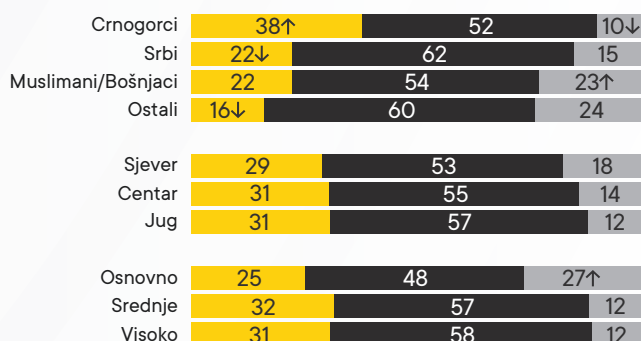
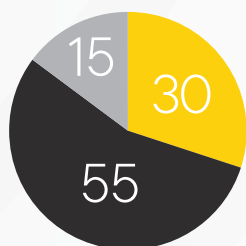
Grafik 8. Koliko je ljudi poginulo u Crnoj Gori tokom NATO bombardovanja?

Ti rezultati, imajući u vidu one iz prethodnog istraživanja, ukazuju na tendenciju veće procjene žrtava od faktičkih u konkretnom slučaju, a što se može objasniti dijelom i generalno negativnim stavom o NATO intervenciji i zastupljenosti mišljenja da se radilo o neopravdanom napadu i zločinu. Takav okvir jača, kod određenih dijelova stanovništva, sklonost ka uvećanju broja žrtava zločina koji su počinjeni nad njihovom nacionalno-vjerskom grupacijom.

Videnje tranzicione pravde

Više od polovine građana i građanki (55%) smatra da se Crna Gora nije suočila sa ratnom prošlošću iz 90ih, dok je trećina suprotnog stava, a to mišljenje je dominantnije među onima crnogorske nacionalne pripadnosti (38%).

Ukupna ciljna populacija

■ Da
 ■ Ne
 ■ Ne zna / Odbija da odgovori
 ↑ Statistički značajno više u odnosu na prethodni talas
 ↓ Statistički značajno manje u odnosu na prethodni talas

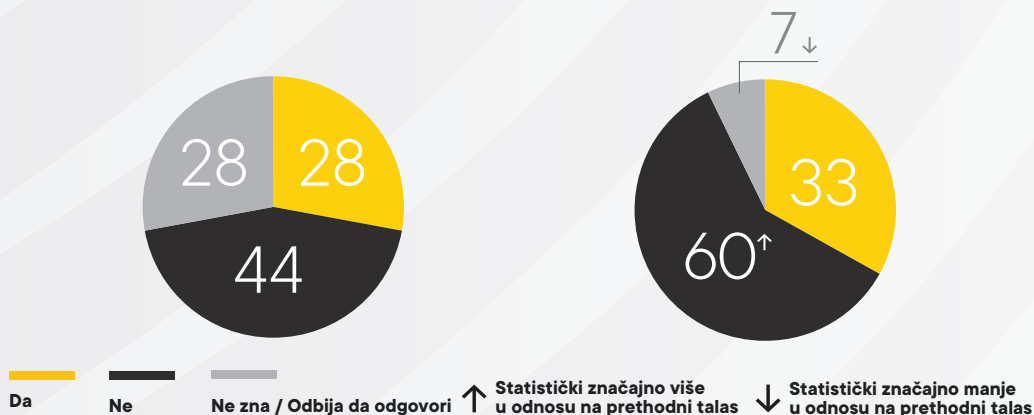
Grafik 9. Da li se, prema Vašem mišljenju, država Crna Gora suočila sa svojom ratnom prošlošću iz 90ih?

Proces suočavanja sa prošlošću podržava tri petine građana i građanki (61%), dok je nešto preko četvrtine (28%) među protivnicima tog procesa, pri čemu nema bitnijih razlika u odnosu na nacionalnu pripadnost. Međutim, konstatuje se značajno niža podrška kod građana i građanki osnovnog obrazovanja u odnosu na srednje i visoko, što je dopunski indikator uticaja obrazovanja i potrebe komuniciranja ovog pitanja u obrazovnom sistemu na svim nivoima.

Zabrinjavajući je podatak da svega trećina građana i građanki smatra da crnogorsko pravosuđe ima kapacitet da procesuirat ratne zločine, uz rast tog nepovjerenja u pravosuđe u odnosu na ranije istraživanje iz 2020.godine (60% naspram 44% u prošlom talasu). Ovog mišljenja su, prije svih, ispitanici bošnjačke nacionalnosti (45%) i oni osnovnog nivoa obrazovanja (42%), a suprotan stav prisutan je kod tri od pet građana (60%) i to dominantno onih srpske nacionalne pripadnosti (76%).

Februar 2020.

April 2021.

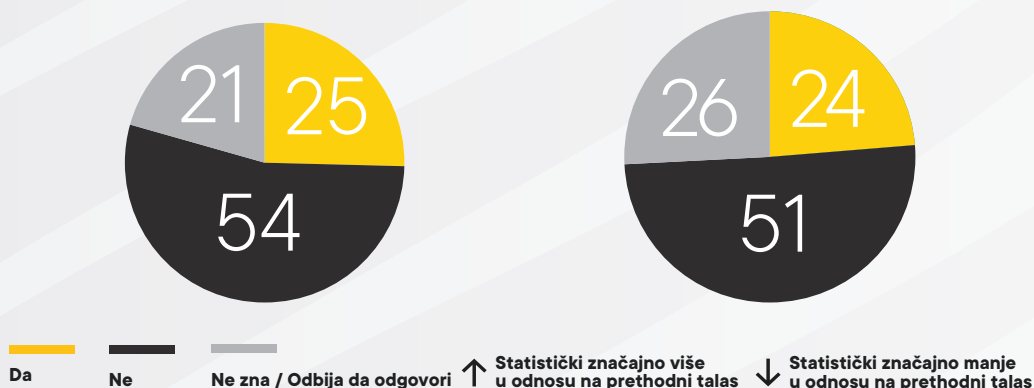

Grafik 10. Da li, prema Vašem mišljenju, crnogorsko pravosuđe ima kapaciteta da procesuirat ratne zločine?

Ovako negativna percepcija javnosti u odnosu na pravosuđe, kad je riječ o procesuiranju ovih zločina, može imati više uzroka. Povećanje interesovanja javnosti za pitanja suočavanja s prošlošću i tranzicione pravde može biti jedan od razloga, ali treba uzeti u obzir i opšte tendencije u crnogorskom društvu u posljednjih godinu dana i pad niva povjerenja u institucije. Ovu drugu stavku potvrđuje i relativno loše znanje crnogorskih građana i građanki o samim suđenjima za ratne zločine. Naime, polovina ispitanika i ne zna da li je neko od crnogorskih građana optužen za počinjene ratne zločine u Crnoj Gori ili van Crne Gore 90ih, svega nešto manje od trećine (31%) navodi da zna za to, dok petina nema stav (19%).

Dodatno, preko polovine građana i građanki (54%) i ne zna da se crnogorsko tužilaštvo bavilo ili bavi istraživanjem ratnih zločina, niti da je bilo suđenja za ratne zločine.

Ukupna ciljina populacija

Grafik 11: Da li se, po Vama dostupnim informacijama, crnogorsko tužilaštvo bavilo ili bavi istraživanjem slučajeva ratnih zločina?

Grafik 12: Da li se, po Vama dostupnim informacijama, pred crnogorskim sudovima, bilo suđenja za ratne zločine?

Među trećinom onih koji znaju da je bilo suđenja za ratne zločine, najprepoznatljiviji su slučajevi otmice putnika iz voza u Štrpcima i logor Morinju.

*Grafik 13: Za koja suđenja ste čuli?
(spontani odgovori onih koji su naveli da je u Crnoj Gori bilo suđenja za ratne zločine)*

S druge strane, izuzetno je ohrabrujući stav ka nekim od ključnih aspekata tranzicione pravde.

Na primjer, u slučaju da sud utvrdi, sedam od 10 građana i građanki smatra da treba da se isplati odšteta žrtvama zločina, dok se petina ne slaže.

Dalje, ogromna većina (81%) javnosti u Crnoj Gori podržava regionalnu saradnju u istraživanju i procesuiranju ratnih zločina 90ih. Ovo prati i snažna podrška (84%) osnivanju REKOM-a (Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava na prostoru bivše Jugoslavije od 1999. do 2001).

Još značajnije, blizu tri petine (57%) građana i građanki podržava izručenje crnogorskih državljana drugim državama u slučaju suđenja za ratne zločine 90ih. Među onima koji to podržavaju, većinski se radi o visoko obrazovanima (72%) i pripadnicima bošnjačke nacionalnosti (72%). Ekstradikciju u slučaju suđenja za ratne zločine ne podržava više od trećine ispitanika (35%), a među njima značajan udio imaju pripadnici srpske nacionalnosti (51%) i oni koji imaju osnovni nivo obrazovanja (47%). Treba napomenuti i da ovo pitanje nije bilo zastupljeno posebno u javnosti, ali i da iskustva država regiona i šire upućuju da ima potencijal da izazove određene društvene kontroverze.

Sličan je odnos prema zaštiti svjedoka u suđenjima za ratne zločine 90ih, gdje 69% građana i građanki smatra da je potreban poseban sistem zaštite ovih lica, dok je petina suprotnog stava.

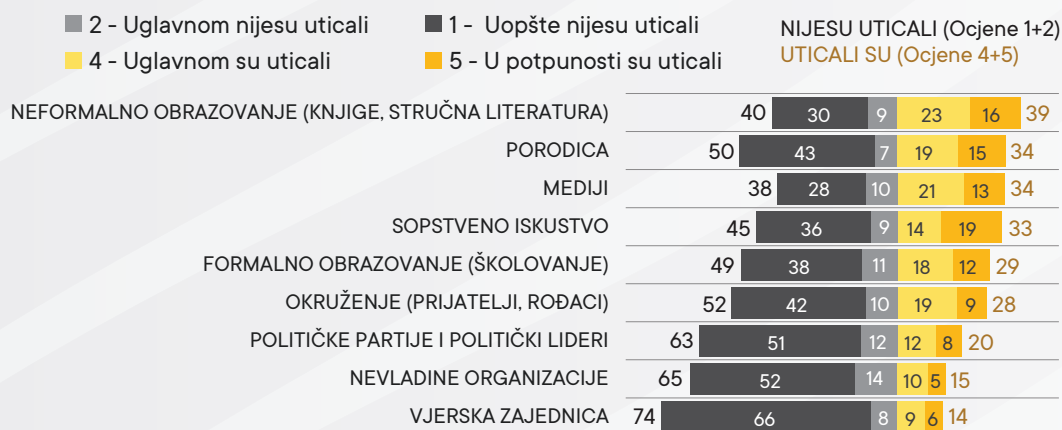
Nestala lica, kao jedan od segmenata tranzicione pravde, i dalje opterećuju region. Međutim, ova tema nije osobito zastupljena u crnogorskom društvu, pa posljedično sedam od 10 ispitanika (69%) ne zna da procijeni koliko se građana i građanki Crne Gore vode i dalje kao nestala lica tokom ratova 90ih, a svega 13% navodi da je u pitanju preko 60 lica.

Vrijednosni stavovi i percepcija današnjice

Posljednji segment istraživanja imao je fokus na vrijednosnim stavovima ka ključnim događajima i procesima koji se odnose na 90e, zatim na uticajima prilikom formiranje tih stavova, ali i procjeni rada najznačajnijih društvenih i političkih subjekata u Crnoj Gori u odnosu na tranzicionu pravdu.

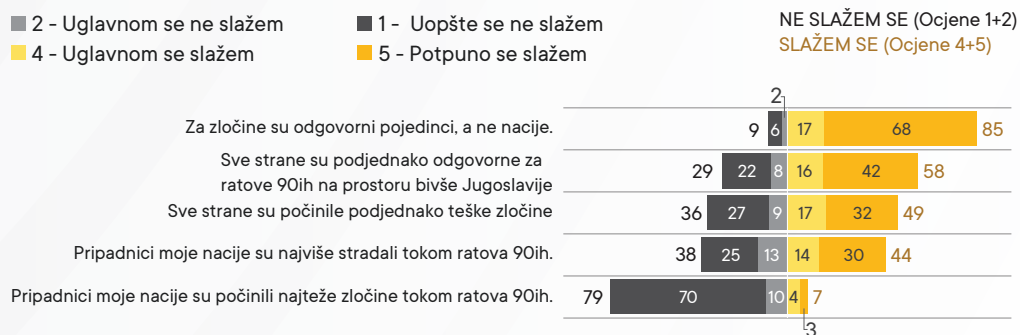
Različiti su i fragmentirani činioci koji utiču na formiranje mišljenja o dešavanjima 90ih, a uzimajući u obzir ponuđene opcije, građani i građanke Crne Gore, u velikoj mjeri, navode da na oblikovanje njihovih stavova o dešavanjima 90ih nijesu uticali vjerska zajednica, nevladine organizacije, političke partije i politički lideri. Dodatno, oko polovine ističe da nijesu uticali ni formalno obrazovanje kao ni njihovo okruženje (prijatelji i rođaci). Nadalje, oni su polarizovani po pitanju uticaja neformalnog obrazovanja, mada se ovaj činilac izdvojio kao najuticajniji (39%).

Grafik 14: Koliko su sljedeći činioci uticali na formiranje Vašeg mišljenja o dešavanjima 90ih?

Iz ovog bi se moglo zaključiti da ne postoji primarni izvor informacija o dešavanjima 90ih, ali da se, po uticaju, ističe neformalno obrazovanje. Ovakvo stanje u postkonfliktnom društvu, poput crnogorskog, može biti dobra podloga za kreiranje populističkog i ekstremističkog narativa o tim događajima, i stoga zahtijeva više pažnje i analize zbog potencijalno štetnog uticaja na buduće generacije u odnosu na proces suočavanja s prošlošću i pomirenja.

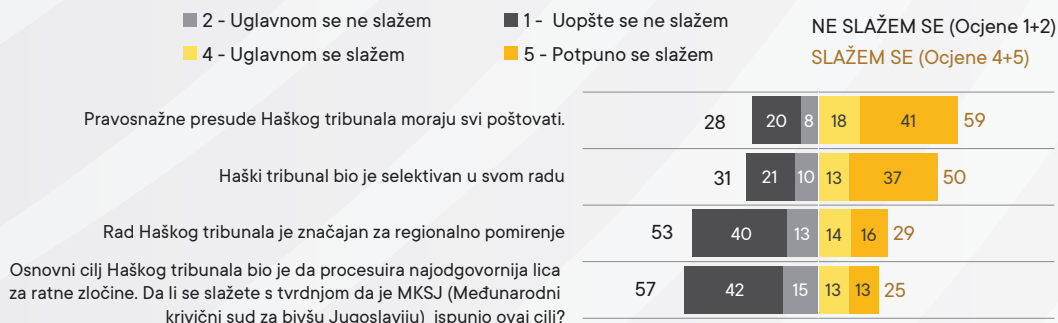
Indikativan je podatak da većina građana i građanki Crne Gore smatra da su za zločine odgovorni pojedinci a ne nacije (85%), ali skoro tri petine njih smatra da su za ratove 90ih na prostoru bivše Jugoslavije podjednako odgovorne sve strane (58%), dok se polovina slaže da su sve strane počinile podjednako teške zločine. Dodatno, preko dvije petine (44%) ispitanika smatra da su pripadnici njihove nacije najviše stradali tokom ratova 90ih. S druge strane, većina (79%) građana i građanki Crne Gore se ne slaže sa tvrdnjom da su pripadnici njihove nacije počinili najteže zločine tokom ratova 90h.

Grafik 15: U kojoj mjeri slažete sa navedenim tvrdnjama?

Ovi podaci osvjetljavaju prve simptome neadekvatnog obrazovnog pristupa temi 90ih i manjku razvoja kritičke svijesti. Naizgled pozitivno slaganje sa stavom da su za zločine odgovorni pojedinci a ne nacije, dobija drugi ton kad se analiziraju ostali odgovori. Naime, podržavanje stava da su svi odgovorni za zločine, uz poziciju o stradanju sopstvene nacije i izrazito negativan stav prema činjenici ili mogućnosti da su pripadnici sopstvene nacije počinili najteže zločine, upućuje na zastupljenost istorijskog koncepta “ponosa i patnje” gdje se prioritet daje uspjesima i žrtvama sopstvene nacije. Iako interpretacija ovih rezultata može varirati, uslijed neaktivnosti građana bošnjačke nacionalnosti iz Crne Gore u sukobima 90ih, ali i manje aktivnosti građana crnogorske nacionalnosti, ipak ih treba uzeti sa dužnom pažnjom.

Odnos prema Haškom tribunalu je kritičan, pa tako polovina ispitanika cijeni da je Haški tribunal bio selektivan u svom radu, ali i da svi moraju poštovati pravosnažne presude tog suda. Tek trećina doprinos Haškog tribunala regionalnom pomirenju vidi kao značajan, dok je suprotnog stava više od polovine građana u Crnoj Gori. Svega četvrtina smatra da je ovaj sud ispunio osnovni cilj da procesuiraju najodgovornija lica za ratne zločine, a preko polovine je suprotnog mišljenja.

Grafik 16: U kojoj mjeri slažete sa navedenim tvrdnjama?

Iako na prvi pogled ovi nalazi mogu izgledati zabrinjavajuće, suštinski nijesu, a prije svega uslijed velikog slaganja sa tvrdnjom da se moraju poštovati pravosnažne presude Haškog tribunala. Ostale tvrdnje mogu biti interpretirane kao kritički, čak i negativno orijentisane ka radu Haškog tribunala, ali ne odstupaju previše od regionalne ocjene rada ovog suda. Konačno, i Haški tribunal je konstatovao da je njegov rad pretežno ili neshvaćen ili pogrešno protumačen u državama nastalih raspadom Jugoslavije. Ako se na to doda selektivno i senzacionalističko medijsko izvještavanje tokom većeg dijela rada ovog Tribunala, ne iznenađuju ovi podaci. Svjesni percepcije Tribunal, odnosno njegov nasljednik – Rezidualni mehanizam – pokrenuo je veliki program koji ima za cilj bolju komunikaciju naslijeđa Haškog tribunala.

Nalazi istraživanja ukazuju da tri četvrtine građana i građanki smatra da NATO intervencija na SRJ nije bila opravdana, kao i da je NATO počinio zločine tokom bombardovanja Crne Gore, ali isto tako skoro polovina cijeni da je članstvo u NATO dobro za Crnu Goru.

Većina ispitanika (84%) dijeli mišljenje da svaki građanin Crne Gore koji je počinio ratni zločin mora biti sankcionisan. Ako se ovo uzme u korelaciji sa pitanjem izručenja optuženih za ratne zločine, očigledno je da postoji jasna većina koja želi procesuiranje ratnih zločinaca. Takođe, skoro dvije trećine (63%) ispitanika misli da u Crnoj Gori i dalje postoje ideologije i politike koje su dovele do ratnih sukoba i zločina tokom 90ih.

U tom kontekstu, na važnosti dobija stav da preko tri četvrtine smatra da mladi o ratnim dešavanjima iz 90ih treba da uče kroz formalno obrazovanje. Interesantno je i da čak 80% ispitanika navodi da nisu učili o dešavanjima 90ih tokom svog formalnog obrazovanja. Među onima koji su tokom svog formalnog obrazovanja učili o dešavanjima 90ih, dvije petine njih je zadovoljno kako je ovo učenje sprovedeno u školama. S druge strane, više od polovine nije zadovoljno, dok preko četvrtine njih ističe da je veoma nezadovoljno. Sve to potvrđuje potrebu da ove teme dobiju svoje adekvatno mjesto u crnogorskom obrazovnom sistemu.

Što se tiče pozitivnih tekovina 90ih i izgradnji kulture sjećanja, više od polovine građana i građanki nije čulo za antiratni pokret 90ih (53%), nasuprot 43% onih koji su upoznati sa

ovim pokretom, pri čemu je među upoznatima manji udio onih koji žive na sjeveru Crne Gore.

Nešto više od polovine građana/ki je čulo za neki od spomenika žrtvama ratova 90ih, dok preko trećine nije čulo. Među onima koji su čuli za spomenik ovim žrtvama, 14% njih navodi spomenik posvećen stradalima iz Štrbaca, a 11% spomen kompleks Srebrenica. Ipak, blizu dvije petine nije znalo da spontano navede konkretni spomenik žrtvama ratova 90ih. Takođe, među onima koji imaju neka znanja o ovom pitanju, značajno je manji udio onih koji su osnovnog nivoa obrazovanja (39%).

Za većinu društvenih subjekata, građani i građanke Crne Gore smatraju da se ne zalažu za tranzicionu pravdu i suočavanje s prošlošću. Zabrinjavajuće je da tu vide sudstvo, tužilaštvo, policiju, ali i opoziciju i predsjednika Crne Gore. Građani najviše izdvajaju nevladine organizacije kao društvene subjekte koji se zalažu za tranzicionu pravdu i suočavanje s prošlošću (37%), a potom vjerske zajednice (35%).

■ 2 - Uglavnom se ne zalažu   ■ 1 - Uopšte se ne zalažu   NE ZALAŽU SE (Ocjene 1+2)
 ■ 4 - Uglavnom se zalažu   ■ 5 - U potpunosti se zalažu   ZALAŽU SE (Ocjene 4+5)

NEVLADINE ORGANIZACIJE	25	18	7	27	10	37
VJERSKE ZAJEDNICE	26	17	8	19	16	35
PREDSJEDNIK CRNE GORE	42	34	8	12	19	31
MEDIJI	27	17	10	22	7	29
OPOZICIJA (DPS,SD,SDP,DS,AA)	46	32	14	13	11	24
PARTIJE NA VLASTI (DF, Demokrate,URA)	38	27	11	15	9	23
VLADA	39	26	13	14	8	22
POLICIJA	47	32	15	11	8	18
TUŽILAŠTVO	53	41	12	10	7	17
SUDSTVO	54	39	15	11	7	17

Grafik 17: Prema Vašem mišljenju, da li se navedeni društveni subjekti zalažu za tranzicionu pravdu i suočavanje s prošlošću?

Kad su u pitanju zalaganja političkih partija i koalicija za tranzicionu pravdu i suočavanje s prošlošću, građani i građanke izdvajaju Bošnjačku stranku, a slijede Socijaldemokratska partija (SDP), Građanski pokret URA i Demokrate. Brine negativna ocjena primarnih političkih činilaca bivše ali i ove vlasti. SDP, iako do skoro jedina partija koja se aktivno zalagala za suočavanje s prošlošću je u blagom minusu, dok je taj minus izraženiji kod DPS-LP i SDa. Partije koje su svoj politički imidž gradile na građanskom društvu i pomirenju, ipak nijesu jasno uspjele da se profiliraju kao pobornici tranzicione pravde. Sa druge strane, okosnice nove vlasti tj. kolacijija DF, kao i SNP, pa čak i PZP, su prepoznati kao izrazito apatični po pitanju tranzicione pravde.

Zaključak

Istraživanje sprovedeno proljeća 2021. godine, i uporedna analiza sa sličnim istraživanjem iz 2020. godine, donosi nekoliko zanimljivih zaključaka.

Ohrabrujući su nalazi koji ukazuju da se stavovi građana i građanki Crne Gore razvijaju u pozitivnom pravcu kad je riječ o odnosu prema suočavanju sa prošlošću, iako je to proces koji zahtijeva još mnogo vremena i truda. Činjenica da građani i građanke tu kao najposvećenije vide upravo nevladine organizacije treba da predstavlja podsticaj NVO sektoru da nastavi da razvija inicijative u ovom domenu.

Bilježi se rast onih koji znaju za ključne istorijske događaje, poput napada na Dubrovnik, ali i za ratne zločine počinjene na prostoru Crne Gore. Dobri su trendovi u odnosu ka tekovinama savremene civilizacije, a to su priznanje genocida u Srebrenici, poštovanje odluka Haškog tribunala i prepoznavanje koristi članstva u NATO savezu. Takođe, objektivno je razumljivo postojanje kritičke svijesti ka svim ovim procesima.

No, zabrinjavajući je podatak da svega trećina građana i građanki smatra da crnogorsko pravosuđe ima kapacitet da procesuirá ratne zločine, uz značajan rast tog nepovjerenja u pravosuđe. Takođe, polovina ispitanika i ne zna da li je neko od crnogorskih građana optužen za ratne zločine u Crnoj Gori, a preko polovine ni da se crnogorsko tužilaštvo bavi istraživanjem ratnih zločina, niti da je bilo suđenja za ratne zločine. Među trećinom onih koji znaju da je bilo suđenja za ratne zločine, najprepoznatljiviji su slučajevi otmice putnika iz voza u Štrpcima i logor Morinj. Ovo opominje i da su skromni rezultati rada pravosudnih organa, ali i da ove institucije moraju bolje sa javnošću iskomunicirati ove procese.

Snažno je podržavajući stav građana i građanki prema regionalnoj saradnji, kao i prema osnivanju REKOM-a.

Različiti su i fragmentirani činioci koji utiču na formiranje mišljenja o dešavanjima 90ih, ali preovladavajućim uticajima neformalnog obrazovanja, zatim porodice, medija, itd. Zanimljivo je mali uticaj formalnog obrazovanja predstavlja opasan prostor za razvoj nenaučnih i društvenih štetnih interpretacija dešavanja 90ih. Dobro je što preko tri četvrtine građana i građanki smatra da mladi o ratnim dešavanjima iz 90ih treba da uče kroz formalno obrazovanje, jer je objektivna potreba da ove teme dobiju svoje adekvatno mjesto u obrazovnom sistemu.

Želja za pomirenjem postoji, kao i potencijal jer većina građana i građanki smatra da su za zločine odgovorni pojedinci, a ne nacije. Međutim, tu je i opterećenje istorije "ponosa i patnje" kojima su oblikovane generacije građana uz narativ da treba potencirati svoje heroje i svoje žrtve.

Na ograničenja obrazovnog sistema, ali i društvenog aktivizma ukazuje podatak da više od polovine građana i građanki nije čulo za antiratni pokret 90ih, a nedovoljno je i onih koji znaju i za neki podignuti spomenik žrtvama ratova 90ih.

Postoje očigledni pozitivni trendovi u crnogorskom društvu u odnosu na tranzicionu pravdu. Međutim, ograničenja formalnog obrazovnog sistema, nerazvijena komunikacija nadležnih institucija sa javnošću u vezi sa ovim pitanjem, ali i dolazak na vlasti političkih subjekata koji nijesu prepoznati kao podržavaoci procesa tranzicione pravde, mogu usporiti ili poljuljati ove trendove. Stoga, prioritet mora biti podsticaj predavanja i razgovora na ovu temu, kao i argumentovanog društvenog diskursa radi dostizanja šireg konsenzusa. Tek tada, građani i građanke će početi da osjećaju značaj i koristi procesa tranzicione pravde.

